ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Заремби-Косович Г. Р.
«Специфіка уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів»
на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук
(доктора філософії)
за спеціальністю 22.00.04 - спеціальні та галузеві соціології

Актуальності обраної теми є беззаперечною. В сучасній соціології спостерігається підвищення уваги до тематики, спрямованої на дослідження соціальної справедливості та питань міграції, які носять мультирівневий характер: на мікро, мезо, макро та мегарівнях соціальної реальності. Саме тому тема дисертаційного дослідження Заремби-Косович Г. Р. важлива та актуальна.

У процесі дослідження дисертантка проявляє наукову ерудицію, знання об'єкту дослідження. Про це свідчить широкий спектр використаної наукової літератури. Спираючись на аналіз численних соціологічних праць у галузі соціології міграції авторка *зробила успішну спробу* створення синтезованих теоретичних уявлень, здатних зобразити взаємозв'язок і взаємозалежність соціології міграції та категорії соціальної справедливості на перетині їх предметних полів. Реалізація цієї ідеї відбувається в контексті дослідження справедливості як такого соціального явища, що здатне впливати на процес здійснення змін у соціальній реальності трудового мігранта. Оскільки українські трудові мігранти можуть зайняти ключову позицію у соціальному полі завдяки наявному соціальному капіталу, формуючи систему диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та інтеріоризації європейських цінностей, принципів, інтерпретацій соціальної справедливості в українському суспільстві, полегшуючи шлях до євроінтеграції України та українців.

Наукова проблема полягає в наявності суперечностей між зростанням й поширенням української трудової міграції в країнах Європи та відсутністю наукового знання про зміни в уявленнях про соціальну справедливість, які

можуть виникати у представників цієї соціальної групи завдяки тривалому перебуванню в європейських країнах. Це визначає потребу в окресленні специфіки розуміння й інтерпретації соціальної справедливості трудовими мігрантами, що формується під впливом нового досвіду, знань, ціннісно-нормативних уявлень, отриманих під час трудової міграції.

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень та висновків, сформульованих у дисертації, є відповідно вимогам, а їх доведення — аргументованими та підпорядкованими чіткій логіці. У процесі розробки теми авторка дотримується обраним теоретико-методологічними засадами дослідження, а саме теорії сфер справедливості M. Walzer, яка належить до мезосоціологічних підходів до соціальної справедливості та теорію принципів соціальної справедливості D. Miller, яка відноситься до мікросоціологічних теорій соціальної справедливості.

Визначено поняття соціальної справедливості, яке інтерпретується як цінність, що наділяється індивідуальним сенсом та визначається рівнем довіри до інших індивідів чи соціальних систем у процесі соціальних взаємодій, ставлячи моральну та правову вимогу створення рівних шансів та можливостей, відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, внеском та винагородою, злочином й покаранням, заслугами індивідів та їхнім визнанням, здібностями та потребами.

Дістали подальшого розвитку основні засади теорії множинності сфер справедливості M. Walzer, в ході роботи авторкою встановлено, що певні принципи соціальної справедливості характеризуються однорідністю сфер репрезентацій (принцип чеснот, принцип дотримання прав та законів, принцип потреб), а інші принципи – множинністю (принцип індивідуальних внесків та заслуг, принцип рівності). Утворення «множинних» принципів соціальної справедливості відбувається тоді, коли не можна однозначно стверджувати, що певний конкретний принцип соціальної справедливості є

найбільш притаманний лише певній сфері соціальної реальності.

Авторкою також удосконалено класифікацію принципів соціальної справедливості, ґрунтовано на теорії D. Miller. Запропоновано розділяти принципи соціальної справедливості на «чисті» та «множинні». До «чистих» принципів соціальної справедливості належать: принцип потреб, принцип індивідуальних внесків та заслуг, принцип дотримання прав та законів, принцип рівності, принцип чеснот. «Множинні» принципи – це комбінації двох чи більше «чистих» принципів при обґрунтуванні соціальної несправедливості чи соціальної справедливості.

Виявлено, що на обґрунтування соціальної справедливості істотно впливають особливості сформованих комунікаційних мереж трудових мігрантів. Так само обґрунтування та трансформація соціальної справедливості залежить від рівня довіри: встановлено, що чим вищим є ступінь довіри до інших, тим толерантнішою є інтерпретація дій цих інших з погляду соціальної справедливості.

Практичне значення одержаних результатів. Досліджену специфіку формування та функціонування уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів можна використовувати у комунікаційній мережі, впливаючи на зміни цих уявлень. Матеріали роботи можуть бути використані у процесі викладання навчальних дисциплін для студентів освітньо-професійного рівня «бакалавр» та «магістр», а саме: «Соціологія міграції» та «Соціологія моралі».

Суттєвим доробком авторки є емпірична база роботи, яка складається із 75 напівструктурованих інтерв'ю, із яких: 52 – із українськими трудовими мігрантами та 23 – із українцями, які не мали досвіду трудової міграції (вони репрезентують порівняльну групу дослідження). Зокрема варто відмітити, що інтерв'ювання проводилося в Австрії, Італії, Польщі та Україні. Обрана емпірична база дослідження (стор. 135-137) забезпечують валідність та об'єктивність отриманих емпіричних результатів.

Структура дисертації відповідає меті і завданням дослідження, що

дозволило послідовно і логічно розкрити її зміст і результати. Робота містить вступ, 3 розділи, висновки, список використаних джерел, 5 додатків. Загальний обсяг роботи – 541 с.

У *першому розділі* дисертаційної роботи розкрито теоретико-методологічні засади дослідження соціальної справедливості. Дисертантка продемонструвала вміння проводити аналіз складної міждисциплінарної проблеми, зважаючи на низький рівень опрацювання обраної нею тем і зарубіжній та вітчизняній літературі. Зокрема здійснюється систематизація напрацювань у науковій літературі, присвячених проблемам соціальної справедливості у міждисциплінарному розрізі (у філософії, політології, юриспруденції, етиці). Дисертантка виділила основні теоретико-методологічні підходи до дослідження поняття, окреслила підходи, які будуть використані у дисертаційній роботі, при інтерпретації отриманих емпіричних даних. Авторка представляє теорії соціальної справедливості у соціології, які пропонує розглядати на чотирьох рівнях соціологічного знання: мега, макро, мезо та мікро. Визначила, що глобальна соціологія (мегарівень) включає теорії глобальної справедливості. Макросоціологія (макрорівень) складається із структурних парадигм у соціології, у які входять концепції макросправедливості. До мезосоціології (мезорівня) належать інтегральні теорії в соціології (гібридні концепції соціальної справедливості). Мікросоціологія (мікрорівень) містить в собі інтерпретативні парадигми, і сюди відносяться концепції мікросправедливості. Г. Заремба-Косович пропонує власне визначення термінів «уявлення» та «соціальна справедливість». Також розглядає сучасні уявлення про соціальну справедливість в українському суспільстві. На наш погляд, авторкою доволі вдало представлено огляд сучасних емпіричних досліджень соціальної справедливості в українському суспільстві. Зокрема, установки українців щодо різних типів та сфер соціальної справедливості розглянуті на мікро-, мезо- та макрорівнях соціологічного знання.

Другий розділ роботи побудований на систематизації теоретичних та

емпіричних напрацювань, присвячених безпосередньо трудовій міграції. Авторка розглядає особливості поняття трудової міграції, його вивчення у демографії, географії, економіці та політології, виділено спільні та відмінні характеристики. Узагальнюючи підходи до розуміння трудової міграції у цих науках, буде презентовано структуру поділу існуючих теорій трудової міграції. У роботі представлено розуміння трудової міграції в соціології, а також розглянуто структурні, інтерпретативні та інтегральні парадигми до вивчення трудової міграції. Здійснено ґрунтовний аналіз сучасних емпіричних дослідженнях української трудової міграції. Основна увагу авторки зорієнтована на представлення особливостей соціального капіталу мігрантів, завдяки описової їхніх цінностей, світоглядних установок, досвідних практик, моделей інтеграції та налагодженні соціальних зв'язків українських трудових мігрантів у країнах Європейського Союзу. Подано авторське визначення "зовнішні трудові мігранти".

У третьому розділі дисертаційної роботи авторкою представлено особливості уявлень про соціальну справедливість українських трудових мігрантів. Здійснено синтез та аналіз принципів обґрунтування соціальної справедливості та соціальної несправедливості у різних сферах соціальної реальності, специфіку процесів формування уявлень про соціальну справедливість та їхнє обґрунтування серед групи трудових мігрантів. Обґрунтовано основні методологічні засади та методи проведення емпіричного дослідження та аналізу його результатів відповідно до задекларованої мети роботи. Обґрунтовано обрані теоретико-методологічні підходи до формування інструментарію дослідження й засад аналізу отриманих даних. Цікавим моментом у роботі є представлено порівняння уявлень про соціальну справедливість та соціальну несправедливість молодих (18-35 років) та зрілих (36 років і старші) українських трудових мігрантів, а також отримані результати порівняно із уявленнями українців, які не мали досвіду трудової міграції. Основним завданням було визначення принципів соціальної справедливості (які сформовані відповідно до

концепції D. Miller) та сфер репрезентації уявлень про соціальну справедливість (згідно із основними засадами теорії множинності сфер справедливості M. Walzer) з чим авторка вдало справляється. Задля кращого розуміння процесів використання тих чи інших принципів соціальної справедливості у різних сферах соціальної реальності, окрему увагу у роботі звернено на види та сфери репрезентації уявлень про соціальну несправедливість. Г. Зарембою-Косович пояснено процеси інтеріоризації, формування та обґрунтування уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів, згідно теоретико-методологічних засад дослідження.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях. Основні наукові результати дисертації опубліковані у 7 працях, апробацію матеріалів роботи засвідчують 6 праць. Додатково відображають наукові результати роботи 2 праці. У публікаціях розкривається зміст положення, її основні положення й висновки.

Особистий внесок здобувача. У публікації «Temporary Migration in Ukraine» особисто здобувачці належать такі положення: тенденції досліджень зовнішньої української трудової міграції, темпоральність мобільності в європейсько-азійському просторі. У публікації «Flows and Patterns of Temporary Migration: Country Report from Ukraine» особисто здобувачці належить положення про основні категорії тимчасових мігрантів.

У той же час деякі твердження здобувача заслуговують на уточнення і, можливо, дискусії під час захисту, а саме:

1. Параграф 1.1 завершується аналізом напрацювань серед різних авторів поняття соціальної справедливості без авторського висновку (стор. 39) чи короткого підсумку, теж саме стосується параграфів 1.2.1 (стор. 49), 1.2.2 (стор. 55), 1.2.3 (стор 59).

2. Не досить переконливою виглядає визначена дисертанткою один із висновків першого розділу, а саме чому сучасні емпіричні дослідження вказують на те, що українці оцінюють сучасне українське суспільство скоріше

як несправедливе? Зокрема, чому в останні роки соціологи говорять про феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві і що саме через феномен аморальної більшості знижується рівень соціального капіталу, в тому числі, індивідуальної довіри до соціальних інститутів та інших індивідів, але чи сучасні трудові мігранти не є тією групою, де соціальний капітал є чи не найвищий, відповідно можемо припустити, що й рівень довіри буде високим.

3. Г. Зарембою-Косович запропоновано таку структуру соціологічних теорій трудової міграції: макро-підхід (структурні парадигми); мезо-підхід (інтегральні парадигми); мікро-підхід (інтерпретативні парадигми); мега-підхід (теорії глобалізації, теорія транснаціоналізму та ін.), проте, на нашу думку, вона потребує додаткової аргументації, оскільки не до кінця зрозуміло як ці теорії та парадигми взаємопов'язані, адже їм відповідають різні методи дослідження.

4. Беззаперечно, що результати дослідження дали змогу спостерігати вікову динаміку використання принципів соціальної справедливості, та їхнє застосування у певних сферах соціального буття. Про це свідчать відмінності між молодими та зрілими трудовими мігрантами описані дисертанткою в роботі (стор. 159), проте цікаво було б простежити гендерні відмінності, що б значно збагатило роботу.

5. Доволі наївно, на наш погляд, припускали, що основними принципами обґрунтування соціальної справедливості українськими трудовими мігрантами будуть принцип дотримання прав та законів й принцип індивідуальних внесків та заслуг, при цьому, для молодих українських трудовим мігрантів основним принципом пояснення соціальної справедливості буде принцип індивідуальних внесків та заслуг (стор. 179) можливо саме у групі трудових мігрантів поняття соціальної справедливості є більш складним через їхній статус перебування — легальний/нелегальний.

Однак, зазначені зауваження мають рекомендаційний характер і дисертантка може їх враховувати при бажанні у своїх подальших наукових

розвідках, і не впливають на високу оцінку дисертаційної роботи.

Таким чином, дисертація Г. Р. Заремби-Косович «Специфіка уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів» є завершеною, самостійною науковою працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані теоретичні і практичні результати – вирішено наукове завдання, спрямоване на з'ясування характеру формування та функціонування уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів.

Оформлення дисертації відповідає вимогам ВАК України, основні результати дисертації достатньо повно викладені у семи фахових наукових виданнях, які відображають наукові результати автора. Основні ідеї автора пройшли апробацію на конференціях. Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації.

Це дає підстави зробити висновок, що дисертація «Специфіка уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів» відповідає означеній спеціальності та вимогам Департаменту атестації кадрів України, зафіксованим у «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого відповідною Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (із змінами), а сама Ганна Романівна Заремба-Косович заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент

кандидат соціологічних наук,
асистент кафедри соціології
історичного факультету
Львівського національного
університету імені Івана Франка О. С. Химович

24.01.2018

Підпис
ПІДТВЕРДЖУЮ
ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР
ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА